

SOCIÁLNÍ REALITA A JEJÍ SYMBOLICKÁ POVAHA

Abstrakt

Předmětem zájmu této práce je symbolická povaha světa vytvářeného člověkem. Popisuje socializaci člověka a institucionalizaci jeho jednání jako přirozenou reakci na ohrožení, které pro něj představuje vlastní izolovanost a smrtelnost. V zájmu vytvoření celistvého a široce sdíleného obrazu světa přijímá jazyk jako hlavní nositel významů. S jeho pomocí je schopen vymezovat různé oblasti života velmi přesně, avšak do jisté míry nezávisle na jejich původním účelu. Toto zkreslení roste s předáváním znalostí dalším generacím, během něhož se vznikající sociální realita postupně objektivizuje. Orientace ve světě je tím významně usnadněna, jsou jí však zároveň stavěny do cesty nepřekonatelné překážky.

Úvod

Tato práce si dává za úkol přiblížit základní proces, jehož pomocí člověk konstruuje svět, v němž se pohybuje. Vychází z předpokladu přirozené lidské tendence vytvářet tento svět sociálně, tedy v interakci s druhými. Teoretické podhoubí nalézá v díle „Sociální konstrukce reality“ od amerických sociologů Petera L. Bergera a Thomase Luckmanna. Oba autoři vycházejí především z tradic fenomenologické sociologie Alfreda Schütze a symbolického interakcionismu G. H. Meada. Kladou důraz na úlohu preteoretického myšlení („common sense“ čili selského rozumu) při vytváření sociální reality.

Hlavní oblastí zájmu práce je symbolická povaha sociální reality, živená výsostným postavením jazyka jakožto nositele významů a upevňovaná díky sociálnímu podmínění raného ontogenetického vývoje člověka. Implicitně se snaží poukázat na dvousečnost této symbolické povahy a názorně přiblížit, v čem spočívá.

Vznik sociální reality

V biblickém mýtu o prvotním hříchu člověk prostřednictvím plodu ze stromu poznání poprvé zakouší vlastní izolovanost a smrtelnost. Je osudově odtržen jak od Boha, tak od svých druhů. Prapůvodní jednota lidstva se rozpadá na osamocené ostrůvky neutěšeného života...

Tento mýtus celkem věrně odráží základní rozpor lidské existence. Pomyslným ztraceným rájem je příroda, která prostřednictvím instinktů provádí životem většinu živých tvorů na této planetě, osudným ovocem pak lidská schopnost sebeuvědomění. Erich Fromm píše: „Protože si (člověk, K.H.) uvědomuje sám sebe, zná také svou bezmoc a omezenost své existence. [...] Nemůže se osvobodit od své schopnosti myslet, i kdyby si to přál. Dokud žije, nemůže se zbavit svého těla – a tělo působí, že se mu žít chce.“ [Fromm 2007: 227]. Takový úděl je ve své nezastřené podobě jen sotva snesitelný, je tedy v zájmu přežití člověka, aby ve svém vědomí neustále zametal stopy po jeho důsledcích [Bauman 2004: 10]. Schopnost vytvářet a živit iluzi chybějící pospolitosti a kontinuity je tak nezbytnou, integrální vlastností myslícího jedince. Člověku je toto řešení stejně vlastní jako jeho potřeba - uvědomění vlastního „já“ znamená současné uvědomění ostatních „já“, tedy i schopnost pohlížet na svět z jejich perspektivy [Keller 1992: 121-122], opouštět přidělenou „samotku“ a vracet se do ní jako do svého domova, s vědomím, že není jediný svého druhu. Počáteční stav existenciální bezvýchodnosti je spíše hypotetický. Jak zdůrazňují Berger a Luckmann: „Empiricky se [...] lidská existence odvíjí jen v prostředí řádu, stability a určitého směřování“ [Berger, Luckmann 1999: 55].

Řád lidského života se tedy odvíjí od interakce s druhými. Na úrovni jedince zůstává u pouhé „habitualizace“ [Berger, Luckmann 1999: 56]. Berger a Luckman popisují tento proces jako vydělování nejvhodnějšího řešení určité situace z bezpočtu méně efektivních řešení a jeho fixování v paměti, odkud může být kdykoli znovu dostupné [Berger, Luckmann 1999: 56-57]. Tato schopnost je v omezené míře vlastní i některým dalším živočichům, stejně tak schopnost předávat osvědčené postupy svému okolí. V případě člověka ale nároky na vzájemnou provázanost činností vytvářejí tlak především na habitualizaci kooperativně a sociálně zaměřeného jednání. To zpravidla vyžaduje delegaci úkolů mezi více jedinců, kteří v rámci jeho vykonávání zastávají odlišné role. Pokud se dělba práce osvědčí, může položit základ závaznému vymezení určité oblasti života – instituce¹. Důležitým aspektem instituce je, že lidé k ní ze svých pozic mohou mít rozdílný vztah, avšak sdílejí představu její hodnoty. Berger a Luckmann hovoří v této souvislosti o „vzájemné typizaci habitualizovaných činností“ [Berger, Luckmann 1999: 58]. Odtud lze odvozovat zárodky společenského, potažmo kulturního řádu. Jak píše Zygmunt Bauman: „Kultura, to znamená klást rozdíly: klasifikovat, vylučovat, rýsovat hranice, a tak rozdělovat lidi do kategorií, jež jsou zevnitř sjednocené podobností a zvnějšku rozdílností...“ [Bauman 2004: 43].

Hladký chod nastartovaného sjednocování je významně podmíněn výlučně lidskou schopností přetvářet okolní skutečnost do podoby vysoce specifických jazykových symbolů. Jazyk významně rozšiřuje rádius předávání informací a především umožňuje jejich „digitalizaci“ [Blackmoreová 2006: 129], tedy maximální přesnost. Jde však o přesnost, s jakou jsou významy předávány, nikoli o přesnost, s jakou je postižena jejich „podstata“. Ta nevyhnutelně přichází zkrátka. Podobně jako musí analogová nahrávka při převodu do digitálního formátu projít složitým procesem překódování, musí i vytvářené významy podstoupit převod do média jazyka. V obou případech je kvalita původního obsahu poškozena, některé zvukové frekvence, resp. významové nuance jsou ztraceny. Jak specifický formát zvukového souboru, tak specifické pořadí písmen ve slovech však danému obsahu zajišťují velmi snadné a efektivní šíření a také mimořádnou životnost – dalším převodům už napříště hrozí jen minimální, ne-li žádné ztráty (zatímco opakovaným přehráváním z kazety na kazetu se záznam stává nezřetelným a nonverbálním předáváním schopností se brzy vytrácí jejich přesný význam). Převáděné významy, odpoutané od své bezprostřední a jen nedokonale přenosné subjektivity, jsou díky tomu široce dostupné a nabývají maximálně stabilní podoby.

Nyní rozdělíme výhody, které plynou ze vzájemné typizace činností, podpořené schopností symbolického vyjadřování, na

- 1) bezprostřední výhody, pramenící z instrumentálního užítku jednání; nejsou nutně vázány na své symbolické vyjádření, to však umožňuje maximální efektivitu kooperace
- 2) „existenciální“ výhody, spočívající v potvrzení identity jednotlivce na základě konfrontace s okolním světem (viz část 1, druhý odstavec); dostupnost a jednotnost jazykových symbolů tuto identifikaci významně usnadňují

Tyto dva okruhy výhod jsou do jisté míry autonomní a zpravidla nelze ani dost dobře určit (zvláště pokud pohlížíme na vlastní kulturní prostředí), kde jeden končí a druhý začíná. Dá se předpokládat, že v průběhu „prehistorie“ instituce se vzájemně doplňují. Účelově zaměřená spolupráce podporuje pocit stability a pospolitosti skupiny [Berger, Luckmann 1999: 60], jež zas zpětně zvyšuje efektivitu spolupráce. S rostoucí složitostí instituce se však rozevírá propast mezi jejím instrumentálním a symbolickým významem. Roste nutnost odkazovat k objektům, které nejsou aktérům bezprostředně dostupné. A jelikož jazyk vnucuje skutečnosti specifický ráz, uzurpuje ji postupně ve svůj „prospěch“. V určitém bodě

instrumentální užitek přestává být spolehlivě dohledatelným a nemůže již sloužit jako kritérium „výběru“ nových významů, průběžně nabalovaných na danou instituci. Potřeba pospolitosti však přetrvává, prosazují se tedy takové významy, které jsou co nejučinněji sdíleny co nejširším okruhem jedinců a to i bez ohledu na souvislost s původní, instrumentálně zaměřenou koncepcí. Symbolické významy se tak definitivně odpoutávají od své věcné podstaty. Jejich podoba závisí jednoduše na tom, co je z tisíce možných důvodů zrovna „populární“². To je však veličina poněkud nestálá a v průběhu jedné generace projde mnoha výkyvy. Instituce je stále otevřená zásahům ze strany svých aktérů [Berger, Luckmann 1999: 62]. Čistě symbolické významy mohou naplno rozvinout svůj potenciál až v průběhu mezigeneračního, vertikálního přenosu.

Dosud jsme hovořili o člověku normativním, jaksi přirozeně vybaveném schopností řešit problémy své existence pomocí socializace. Zdůrazňeme nyní, že tato schopnost je nejen předpokladem institucionalizace jednání, ale i jejím výsledkem. Člověku je vrozená pouze vloha ke společenskosti, není-li patřičně rozvíjena, socializace neplní svůj účel a vývoj osobnosti neprobíhá správně. Za to nesou pochopitelně zodpovědnost především rodiče (popř. jiné osoby pověřené výchovou). Jejich primárním úkolem je poskytovat dítěti náležitou péči a vystavovat ho dostatku podnětů, aby byl umožněn vývoj určitých základních vlastností, který v prvních letech života stále probíhá. (Berger a Luckmann chápou první rok života dokonce jako součást zárodečného vývoje [Berger, Luckmann 1999: 52]). Mezi ty patří např. osvojení jazyka. Poznatky z oblasti vývojové psychologie nám říkají, že dítě se na vytváření slov a vět aktivně spolupodílí (např. aplikuje poznaná gramatická pravidla na nepravidelně tvořená slova, než si uloží do paměti jejich správné tvary), bez patřičných podnětů z vnějšího okolí se však nikdy mluvit nenaučí. Existují tedy určité obecné, biologicky podmíněné a kulturně jen málo specifické standardy vývoje, kterým by dítě mělo projít. Nadstavba této „základní výchovy“ však již téměř plně spočívá ve zprostředkování a interpretaci daného kulturního prostředí.

Aby mohly předávané instituce činit svět svých příjemců maximálně bezpečným a přehledným (což je předpokládán hlavní motiv rodičů), musí být prezentovány jako pevně daný a nezvratný stav věcí, a to bez ohledu na to, jaké procedurální změny by pro ně ještě případně byly žádoucí. Tato nutnost představuje jedinečnou příležitost ke stvrzení jejich platnosti. Jelikož potomek se nijak nepodílel na jejich vytváření a jejich původní významy mu nejsou přímo dostupné, neexistuje pro něj žádná alternativa. Předávaný svět je tím jediným možným, je tedy přijímán jako zcela objektivní realita [Berger, Luckmann 1999: 61-64]. Instrumentální významy této reality nemá cenu dále rozvíjet, důkladného rozpracování se dostává především významům symbolickým. Zdání vnitřní logiky reality je vhodné podpořit vytvářením nových souvislostí a legitimizací (ospravedlnění), z nichž lze ve výsledku utkat skutečnost mnohem koherentnější a „uživatelsky přívětivější“ (a zároveň direktivnější), než byla skutečnost původní. Příčinou tohoto cizelování je, jak bylo naznačeno, existence potomků, samotná realita se však netočí jen okolo nich, slouží také upevnění řádu životů svých tvůrců. Vyloučíme-li zcela ze hry rodičovskou lásku, představují děti jakožto bezbranní pokusní králíci především užitečný prostředek potvrzení platnosti reality rodičů. Pokud ji naopak akcentujeme, dojdeme k podobnému závěru, jen skrze nesmírný prostor, který milované ratolesti skýtají identifikaci rodičů s jejich životy.

Představíme-li si přesvědčivost, s jakou dále šíří vstřebané vědění potomci tvůrců institucí, můžeme snadno odhadnout, že společenský řád se postupně jeví být stále skutečnějším a při tom se vytrvale vzdaluje svému původnímu účelu. Postupně získává „ontologický status, nezávislý na lidské činnosti a významech“ [Berger, Luckmann 1999: 91]. Díky tomu je hůře napadnutelný (nelze „dokázat“ jeho nesprávnost), roste však i riziko, že nebude správně dodržován, což vyžaduje zvýšenou kontrolu a zavedení sankcí [Berger, Luckmann 1999: 65]. Avšak, jak píše Berger a Luckmann, „byla-li socializace do institucí účinná, mohou být přímé donucovací prostředky uplatňovány úsporně a selektivně. Většinou se chování bude odvíjet ‚spontánně‘

v rámci institucionálně vymezených hranic.“ [Berger, Luckmann 1999: 65] Svět omezený těmito hranicemi je pro každého řádně socializovaného jedince zákonitě tím nejlepším z možných, jelikož je otisknut v jeho vlastní psychice. I když v průběhu svého života leccos přehodnotí, může tak učinit pouze způsobem, který nese známky sociální reality, jíž byl indoktrinován.

Uveďme si jednoduchý příklad. Kdosi vynalezne čepici se štítkem, jelikož musí vykonávat práci na otevřeném prostranství a nechce, aby mu při tom svítilo slunce do očí. Tento vynález rozšíří do svého blízkého okolí, vznikne tak skupina lidí efektivně se chránících před sluncem. Tato instrumentální výhoda je však nepatrná ve srovnání s „existenciální“ výhodou, která by mohla pramenit z jeho potenciální jednotící (socializační) funkce. Podaří-li se čepici se štítkem získat patřičnou prestiž, stane se prostředkem identifikace skupiny, fetišem, dělícím lidi na „štítkáře“ a ty druhé. Brzy je nasazována i v uzavřených prostorách a dokonce i lidmi, kteří na slunci vůbec pracovat nemusí. Její symbolická hodnota je všeobecně uznávána, tou dobou však již zahrnuje celý balík závazných pravidel, na jehož základě je nošení čepice se štítkem určitým lidem odepřeno (ať už kvůli věku, pohlaví či původu). Každý nemůže být „štítkářem“, každý by se jím však rád stal. V tom je zcela podřízen pravidlům, která jsou během několika generací dále legitimizována příběhy o zastřešení světa Božským štítkem a nalezení spásy prostřednictvím jeho uctívání. Vyvolení „štítkářů“ mají nesrovnatelně lepší život než ostatní, protože ve svých rukou soustředí velkou část životních prostředků. Ostatní však mohou být alespoň součástí Kultu Božského štítku, což jim poskytuje ucelený životní rámec a potřebnou existenciální útěchu i ve chvíli, kdy umírají hlady.

Závěr

Schopnost člověka vytvářet „vlastní“ realitu se ukazuje být jak nezbytnou existenciální útěchou, tak i velmi efektivním prostředkem jeho integrace do společnosti. Symbolická povaha této reality ji však zároveň činí velmi křehkou. Jazyk jí umožňuje nabýt nesmírně komplexní podoby, vybírá si však svou daň v podobě odtržení významů od jejich původního smyslu. Toto odtržení se stává ještě výraznějším při mezigeneračním přenosu sociální reality. Základní nástroje orientace ve světě se po narození stále vyvíjí, jsou tedy sociálně podmíněny (stejně jako celý lidský život). Jelikož dětem není přímo dostupný původ předávaných znalostí, přijímají symbolické významy jako objektivně dané a samy je tak předávají. Dominance symbolických významů je tak dovršena a sociální realita se postupně odpoutává od svého původního směřování.

Strana 5 (celkem 5)

Použitá literatura:

Bauman, Zygmunt: Individualizovaná společnost. Mladá Fronta. Praha 2004
Berger, Peter L. a Luckmann, Thomas: Sociální konstrukce reality. CDK. Brno 1999
Blackmoreová, Susan: Teorie memů. Portál. Praha 2001
Fromm, Erich: Anatomie lidské destruktivity. Aurora. Praha 2007
Keller, Jan: Úvod do sociologie. SLON. Praha 1992

Poznámkový aparát:

¹ - v širším slova smyslu

² - představu popularity, vyjádřené jako počet lidí ochotných imitovat určité počínání, rozvíjí Susan Blackmoreová ve svém díle Teorie memů